

УДК 343.26(470+571)(091)(17/18)

Ігор Левчук,*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИД КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (ПОЧАТОК ХVІІІ СТ. – 70-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

У статті проаналізовано позбавлення волі як вид кримінального покарання в Російській імперії в дореформений період, а також законодавство, яке безпосередньо регламентує інститут примусу та є незмінним елементом функціонування будь-якої держави. Висвітлено зв'язок політичної та економічної ситуації в країні, боротьбу між різними соціальними групами, рівень злочинності та інші фактори, які впливають на організацію й діяльність усіх місць позбавлення волі в Російській імперії. Зроблено висновки щодо місця інституту позбавлення волі в загальній ієрархії покарань, ефективності трансформації системи виконання покарань того часу та їх впливу на реформу пенітенціарної системи в Російській імперії в другій половині ХІХ століття.

Ключові слова: пенітенціарна система, реформа пенітенціарної системи, Російська імперія, система закладів виконання покарань, позбавлення волі.

Постановка проблеми. Вивчення питання організації тюрем та функціонування інституту позбавлення волі як виду кримінального покарання в Російській імперії в дореформений період становить особливий інтерес, оскільки саме в цей період робляться перші спроби реформування пенітенціарної системи як такої, пов'язані, перш за все, зі створенням вертикалі управління та систематизацією законодавства. Актуальність та доцільність вивчення питання позбавлення волі в Російській імперії в дореформений період пояснюється схожістю явищ та процесів, які відбувалися на початку ХVІІІ ст. – 70-х роках ХІХ ст., із процесами, які відбуваються сьогодні. Це стосується забезпечення правових гарантій захисту прав людини; трансформації системи установ для виконання кримінальних покарань, пов'язаних із позбавленням волі; виокремлення нових суспільних відносин, що потребують інших важелів врегулювання; зміцнення державного управління, належної організації тюремної системи; створення нових інституцій тощо.

Аналіз досліджень даної проблеми. Науковий інтерес до проблеми організації та функціонування пенітенціарної системи спостерігається у вітчизняних та зарубіжних вчених протягом тривалого часу. Історіографія проблеми представлена іменами Ф. Х. Ахмадєва, С. Л. Гайдюка, М. М. Гернета, О. Гор-

гляда, М. Г. Дєткова, Д. О. Дриля, М. Д. Калмикова, Дж. Кенана, М. Костецького, А. Куніцина, М. Мордвінова, В. М. Нікітіна, М. В. Осипова, О. О. Піонтковського, М. Ф. Прянішнікова, В. В. Росіхіна, І. М. Упорова, Б. С. Утевського, І. Фойницького, Є. Г. Ширвіндта, М. М. Яцишина, О. Н. Ярмиша та ін.

Виклад основного матеріалу. Тюремні установи історично становили собою найважливішу частину карального механізму Російської імперії. Вагомий вплив на їх розвиток здійснювали економічні, політичні, релігійні чинники, а також звичаї і традиції. Варто зазначити, що тюремне ув'язнення, метою якого було покарання осіб, які скоїли злочинні діяння, з'явилося досить рано. Маємо свідчення, що в період Київської Русі існувало ув'язнення в залізо (із застосуванням кайданів, ланцюгів) як легший вид покарання і ув'язнення в поруб чи яму, клітку – як більш суворе. У Х–ХІІІ ст. на Русі злочинців ув'язнювали в льохи – це був запобіжний захід [1, с. 314]. М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що так звані підземні тюрми влаштовувалися у фундаменті кріпосних башт, тому і німецьке найменування башти «Thurm» перейшло в російську «тюрьму» [2, с. 331]. Цієї ж версії походження терміна «тюрма» дотримувався І. Фойницький [1, с. 307]. Термін «пенітенціарія» (від лат. poenitentia – розкаяння), у свою чергу, озна-

чає місце позбавлення волі з певним порядком відбування покарання та включає в себе тюрми, реформаторії, виправні заклади для неповнолітніх та ін. У юридичній науці XIX століття поняття «тюрма» та «пенітенціарія» часто змішувалися та отожднювалися, в результаті чого понятійний апарат того часу, по суті, виявився розмитим [3, с. 19].

Чітке та однозначне закріплення поняття «покарання у вигляді позбавлення волі» на території Московії (в контексті реакції держави на скоєння суспільно небезпечного діяння) в систематизованих нормативних актах було вперше здійснено в XVI ст., а саме в Судебнику Івана IV 1550 року. Хоча варто також зазначити, що це був перший досвід закріпити даний вид покарання у вигляді позбавлення волі і врегульовано воно було лише поверхнево. Даний вид покарання трапляється в Судебнику 21 раз і частіше всього виражається формулою «вкинути в тюрму» без вказівок навіть на термін позбавлення волі [4, с. 89]. Більш того, інформації щодо в'язниць для відбування покарання позбавлення волі, органів чи посадових осіб, які ними управляли, а також щодо витрат державної скарбниці Судебник не надав. Таким чином, введення нового виду покарання, яке застосовувалося, як правило, в поєднанні з іншими видами покарання, не могло привести до створення повноцінної системи виконання покарань [5, с. 15]. Тим не менше, незважаючи на недоліки, поява Судебника 1550 року стала значним кроком в утвердженні тюремного ув'язнення як самостійного виду кримінального покарання. Це джерело було першим в історії Московії нормативно-правовим актом, який проголосив єдиним джерелом права в тому числі і для виконання кримінальних покарань.

Наступним поштовхом для розвитку пенітенціарної думки Російської імперії стало масове повстання, що спалахнуло в Москві у 1648 році, та, як результат, скликання Земського Собору, на якому тривалий час обговорювався проект нового законодавства, прийнятого в 1649 році під назвою Соборне Уложення, що становило собою вже не просто збірник правил, які стосуються тільки певних сфер суспільного життя, до того ж із досить нечіткими санкціями за злочини, а досить об'ємний систематизований нормативний документ [6, с. 18]. Інститут позбавлення волі у формі тюремного ув'язнення отримав із цього часу цілком стійкий характер, більш того, в Соборному уложенні в абсолютній більшості випадків передбачалися конкретні часові рамки тюремного ув'язнення, причому строго фіксовані, хоча разом із тим, як і в Судебнику, тут зберігалися і норми з невизначеними термінами тюремного ув'язнення [4, с. 92]. Так,

розвиток місць позбавлення вийшов на новий якісний рівень, і, згідно із Соборним уложенням, почали чітко регламентуватися питання, пов'язані з будівництвом та утриманням тюрем; організацією безпосереднього контролю за тюремним режимом, який покладався на тюремних сторожів; а також застосуванням позбавлення волі як основного виду покарання порівняно з попереднім періодом. Таким чином, Соборне уложення 1649 року остаточно закріпило формування централізованого характеру управління місцями позбавлення волі. З часу прийняття даного законодавчого акта позбавлення волі як вид покарання міцно ствердилось в пенітенціарній практиці Російської імперії.

З початку XVIII століття історія Російської імперії характеризується кардинальними змінами як у суспільному, так і в економічному житті країни. Час реформ правової системи імперії був обумовлений, перш за все, розвитком нових економічних відносин. Петро I брав активну участь у законотворчій діяльності, і саме за його безпосередньою участю видавалася значна кількість нормативно-правових актів, що регулювали різні сфери суспільних відносин, до яких, перш за все, слід віднести: Табелі про ранги, Указ про єдиноспадкування, Військові артикули та ряд інших. Водночас, попри перетворення, які відбулися в державі, в тому числі й у сфері кримінального законодавства, покарання і надалі залишалося формою залякування, а не перевиховання.

Час правління Петра I характеризується так званім «указним правом», коли окремі сфери суспільного життя регулювалися імператорськими указами. Так, тільки указів кримінально-виконавчого характеру дослідники виявили 392, хоча більшість із них стосувалася каторги та заслання. У свою чергу, у Військових артикулах не були регламентовані терміни позбавлення волі як виду покарання, хоча і призначалися, як правило, на нетривалий відрізок часу. Багато статей, які стосувалися позбавлення волі, мали нечіткий зміст, що значно ускладнювало роботу органів виконання покарань. Більш того, основним видом покарання і надалі залишалася смертна кара, яка застосовувалася як самостійний вид покарання в 101 артикулі з 209. З іншого боку, Військові артикули відрізнялись від Соборного уложення тим, що вони абсолютно не зачіпали таких проблем кримінально-виконавчого характеру, як порядок та умови відбування покарання, управління місцями позбавлення волі, побут та арештантська праця [3, с. 34-36].

Однак поряд із недоліками у Військових артикулах подальший розвиток отримала

система покарань, пов'язаних із позбавленням волі. Крім тюремного ув'язнення, передбаченого Судебником 1550 року та Соборним уложенням 1649 року, вводився новий вид покарання – заслання на каторжні роботи [5, с. 19]. Таким чином, за часів правління Петра I велике поширення отримало застосування арештантської праці ув'язнених на кріпосних роботах, на рудниках, видобутку солі, які згодом стали називатися арештантськими роботами [3, с. 37].

Отже, на нашу думку, система виконання покарань у першій чверті XVIII століття так і не була остаточно структурована, а тюремне ув'язнення як вид кримінального покарання поки так і не знайшов значного поширення, що зумовлено, насамперед, тенденцією кримінальної політики держави до посилення ролі каторжних робіт та смертної кари в Російській імперії.

Найбільше уваги пенітенціарній політиці Російської імперії в XVIII столітті, на думку І. В. Упорова, приділила саме Катерина II. Саме в цей період часу на розвиток та формування місць позбавлення волі вагомий вплив здійснили західноєвропейські правові вчення та традиції. Перш за все, варто виділити внесок у розвиток юридичної науки італійського юриста Чезаре Беккарія, праці якого не втратили актуальності й сьогодні. Його трактат «Про злочини та покарання» обґрунтував сукупність положень, які стали основою для формування кримінальних законодавств різних країн, у тому числі і законодавства Російської імперії. Ч. Беккарія вперше виступив за відмову від застосування смертної кари та заміну її тяжкою працею як способом спокути злочинцем своїх гріхів [3, с. 40]. Він обґрунтував необхідність відмови від правила, згідно з яким у застосуванні кримінальних законів слід керуватися не буквою, а духом закону, що «ставить підсудного в залежність від пристрастей і слабостей судді, від його ставлення до потерпілого», сформулював положення, відповідно до яких тяжкість відповідальності повинна ставитись у залежність від єдиного основоположного критерію – об'єктивної шкоди [7, с. 232-233]. Таким чином, ці та інші положення трактату Ч. Беккарія були використані у складанні законопроектів багатьох країн Європи, в тому числі і в Наказі Катерини II та проекті закону «Про влаштування тюрем». Передбачене вдосконалення системи тюремних закладів, гуманізація умов відбування покарання, визначення правового статусу адміністрацій в'язниць та інші закладені в цих нормативно-правових актах ідеї випереджали час. Вони виявилися далекими від реальних можливостей Російської імперії, а тому були втілені лише через сто років.

У 1775 році був прийнятий нормативно-правовий документ – Установи для управління губерній, який вперше регулював питання управління місцями позбавлення волі на місцевому рівні. Відповідно до цього документу, система виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі, поповнилась покаранням у вигляді позбавлення волі в «рабочих і смерительных домах» за злочини майнового характеру [5, с. 19]. Відповідно до цього закону, ціллю такого покарання було саме перевиховання та виправлення осіб, які туди ув'язнювались. Однак бажаних результатів на практиці досягнуто не було, адже адміністрації таких місць позбавлення волі абсолютно не рахувалися з інтересами арештантів, нещадно експлуатуючи їхню працю [3, с. 42].

Розвиток інституту покарання в Російській імперії у вигляді позбавлення волі у XVIII столітті в цілому характеризується тим, що й надалі залишається відсутнім єдине для всієї імперії законодавство, яке б регулювало призначення та виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Водночас застосування жорстких покарань (смертна кара, тілесні покарання), передбачених Соборним уложенням 1649 року та Військовими статутами 1715 року, заміщуються більш м'якими, перш за все це стосується смертної кари, замість якої все частіше стали використовувати заслання на каторжні роботи. При цьому держава активно використовує арештантів для вирішення своїх завдань: колонізації нових територій, будівництва різних об'єктів, заселення віддалених земель.

Початок нової епохи у справі організації виконання кримінальних покарань можна пов'язати з подіями, коли 19 червня 1819 року з дозволу і під керівництвом Олександра II в Петербурзі було утворено Піклувальний комітет в'язниць, завданням якого було сприяння моральному перевихованню та виправленню злочинців і поліпшення стану ув'язнених.

26 травня 1831 року Комітет Міністрів Російської імперії взяв до відома повідомлення Міністра внутрішніх справ про введення в дію схваленої Піклувальним комітетом в'язниць тюремної інструкції, яка регламентувала виконання позбавлення волі. Інструкція регулювала умови прийому та розміщення, режим, працю, побут ув'язнених. За обсягом та змістом, що увійшли до її приписів, вона, по суті, стала першим кроком на шляху до створення єдиного для всієї імперії кодифікованого тюремного нормативно-правового акта [8, с. 20]. Після цього розвиток тюремного законодавства пришвидшився, було прийнято низку інших важливих нормативно-правових актів, серед яких варто відзначити: Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею 1832 року

та Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 року. Негативним аспектом цих документів залишалася їх відірваність від реальності, адже в багатьох випадках законодавець просто не враховував стан тюремної справи на місцях [3, с. 51-52].

Тому, незважаючи на те, що багато положень Тюремної інструкції так і не змогли бути втілені на практиці, в ній було сформовано достатньо прогресивних ідей, які заслуговують уваги і в наш час. Перш за все, це стосується лікування, навчання, духовно-релігійного виховання ув'язнених.

Висновки

Під впливом західноєвропейських ідей суспільного розвитку в Російській імперії поступово змінюється розуміння такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі. Воно розглядається вже не як спосіб залякування (порівняно з тілесними покараннями), а як самостійне кримінальне покарання, де основоположну роль відіграє саме питання перевиховання арештанта. До позитивних зрушень розвитку пенітенціарної думки у дореформеній Російській імперії, перш за все, варто віднести гуманізацію відбування покарань засуджених та процес модернізації організаційно-управлінських основ існування пенітенціарної системи. Разом із тим нерішучість дій держави не дозволила на практиці суттєво покращити стан справ у місцях позбавлення волі, де, окрім неналежних умов утримання засуджених, так і збереглася їх катастрофічна переповненість. З огляду на проведений аналіз, можна дійти висновку, що необхідність проведення тюремної реформи в тогочасній Російській імперії була вкрай нагальною як для гумані-

зації умов утримання в'язнів, так і для покращення управління пенітенціарними закладами та для реформування пенітенціарної політики держави в цілому.

Список використаних джерел:

1. Фойницкий И. Я. Учение о наказаниях в связи с тюремоведением / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Тип. Министерства путей сообщения, 1889. – 503 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Пг.–Киев: Изд. книгопродавца Н. Я. Оглобина, 1915. – 695 с.
3. Фумм А. М. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в Российской империи : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. М. Фумм. – М.: РГБ, 2005.
4. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв. Историко-правовой анализ тенденций развития : монография / И. В. Упоров. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 610 с.
5. Ушаков С. Н. Организационно-правовое обеспечение системы исполнения наказаний России: 1862–1917 гг. : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Н. Ушаков. – М.: РГБ, 2005.
6. Соцкий Ю. Ф. Правовое регулирование исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в дореволюционной России: дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Ю. Ф. Соцкий. – М.: РГБ, 2003.
7. Панов М. Чезаре Беккариа і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» / М. Панов // Право України. – 2014. – № 9. – С. 226–244.
8. Раськевич А. А. История возникновения и развития законодательства об исполнении уголовных наказаний в виде лишения свободы в пенитенциарных учреждениях царской России / А. А. Раськевич // История государства и права. – 2007. – № 24. – С. 19–21.

В статті проаналізовано лишення свободи як вид уголовного покарання в Російській імперії в дореформенний період, а також безпосередньо регламентуюче інститут примусу законодавства, яке є незмінним елементом функціонування будь-якого державства. Проаналізована зв'язь політичної і економічної ситуації в країні, боротьба між різними соціальними групами, рівень злочинності і інші фактори, впливаючі на організацію і діяльність всіх місць позбавлення свободи в Російській імперії. Сделаны выводы о месте института лишения свободы в общей иерархии наказаний, эффективности трансформации системы исполнения наказаний того времени и ее влиянии на реформу пенитенциарной системы в Российской империи во второй половине XIX века.

Ключевые слова: пенитенциарная система, реформа пенитенциарной системы, Российская империя, система учреждений исполнения наказаний, лишение свободы.

The article analyzes imprisonment as a form of criminal punishment in the Russian Empire in the pre-reform period, as well as legislation directly regulating its activity, which is a constant element in the functioning of any state. The relationship of the political and economic situation in the country, the struggle between different social groups, the level of crime and other factors affecting the organization and functioning of all state penal institutions are analyzed. The conclusions about the place of liberty deprivation in the overall hierarchy of punishments, the efficiency of the transformation of the penal system of that time and its influence on the reform of the penitentiary system in the Russian Empire in the second half of the XIX century are made.

Key words: prison system, prison reform, Russian Empire, penal system institutions, imprisonment.